

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ НАЙДАВНІШИХ ДЕРЖАВ ТА ЕТНОСІВ НА ТЕРИТОРІЇ ІРАНУ В НАРИСІ А.Ю. КРИМСЬКОГО “З ІСТОРІЇ ІРАНА ПЕРЕДАРІЙСЬКОЇ ДОБИ. ЕЛАМ”

АКАДЕМІК А.Ю. Кримський, можливо, мав на меті у своїх роботах, присвячених історії Ірану, визначити основні тенденції соціально-економічних та етнокультурних процесів на території цієї країни, яка майже в усі періоди історії відіграла вирішальну роль на Близькому й Середньому Сході та у світі взагалі. Можна зробити висновок, проаналізувавши неопубліковану та незакінчену роботу цього вченого під назвою “З історії Ірана передарійської доби. Елам”, у якій він намагався визначити географічні, етнокультурні та геополітичні тенденції, котрі впливали на процес етногенезу, соціогенезу та державотворення на території Ірану з найдавніших часів, тобто – з часів існування Еламу та інших найдавніших державних утворень як на території Ірану, так і в Дворіччі, що відіграло ключову роль у формуванні культури й цивілізації всієї Передньої Азії та сусідніх областей на найдавніших етапах історії людства.

Дана робота перебуває нині в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Більшу частину праці надруковано на друкарській машинці, і складається вона з таких розділів: 1) “Вступні уваги про Елам, його столицю Сузу та про початкову дату еламського історичного життя”; 2) “Еламська народність та мова”; 3) “Границі еламської території”; “Етнічний склад Еламу”; 4) “Хронологічні уваги”; 5) “Нарис еламської історії”.

Текст останнього розділу не закінчено. Речення уривається. Тут може виникнути думка про те, що А.Ю. Кримський не закінчив свою монографію тому, що влітку 1941 року його було заарештовано, а все його надбання – сходознавче відділення у складі Академії наук тодішньої Української РСР – сталінське керівництво ліквідувало [Храновський 1997, 125]. Проте виявлені у згаданому Інституті рукопису матеріали А.Ю. Кримського, написані російською

мовою від руки, під назвами “Елам” та “Елам. Окончание статьи” дають підставу висловити гіпотезу про те, що монографія “З історії Ірана передарійської доби. Елам” писалася не безпосередньо напередодні арешту вченого та закриття його дослідницького центру. Очевидно, в період, який серед істориків прийнято називати “кінцем українізації”, тобто – після 1933 року [Субтельний 192, 367–368], що характеризувався посиленням сталінської цензури, А.Ю. Кримський змушений був, по-перше, перейти на російську мову при написанні своєї праці, а по-друге, звернути більшу увагу на питання соціально-економічного розвитку об’єкта дослідження, тобто Еламу та Месопотамії, згідно з марксистсько-ленінським вченням про п’ять соціально-економічних формацій та роль класової боротьби в суспільному розвитку країни. Хоча ніяких свідчень про повстання бідноти та рабів в Еламі досі не існує, про що й зазначав А.Ю. Кримський у своєму рукописі “Елам”, проте вказівка вченого на наявність рабства в Еламі підтвердилася результатами подальших досліджень соціально-економічної історії країни.

Рік чи роки написання праці “З історії Ірана передарійської доби. Елам” ще остаточно не визначено. Можна, на думку автора цих рядків, звертаючи увагу на посилення А.Ю. Кримського на роки видання монографій, присвячених питанням мови та історії Еламу і написаних такими німецькими вченими, як Ф. Борк, Ф. Шпігель тощо, припустити, що праця “...Елам” писалася між 1933-м та 1940 рр. [Храновський 1997, 125]. Крім того, згідно з повідомленням старшого наукового співробітника Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України Е.Г. Циганкової, що досліджувала переписку А.Ю. Кримського, вчений близько 1933 року вирішив зайнятися дослідженням Ассирії, Еламу та інших країн регіону, де існувала месопотамська, або, іншими

словами, шумеро-аккадська, цивілізація, що, поряд з давньоєгипетською, є найдавнішою цивілізацією світу.

Еламознавство міститься на межі таких сходознавчих дисциплін, як іраністика та ассириологія (тобто дослідження історії, мови та культури стародавніх народів Передньої Азії, що застосовували клинопис). Дослідження історії, мови та культури Еламу (стародавньої країни на території Південно-Західного та Південного Ірану, державні утворення якої існували із середини III тис. до н.е. до VII ст. до н.е., а відомі науці джерела, написані еламською мовою, належать до періоду кінця III тис. – V ст. до н.е.) сприяє процесу вирішення ряду важливих питань, пов'язаних з історією світової цивілізації взагалі та соціально-економічних і етнокультурних процесів на території Близького Сходу, зокрема на території Ірану та сусіднього Іраку, що нині з різних причин привертають особливу увагу світової спільноти. Ці дослідження є важливими також і для вирішення проблем індоєвропеїстики та іраністики, таких, наприклад, як співвідношення еламської мови з праїндоевропейською та давніми індоєвропейськими мовами, відомими науці; проблематика, пов'язана з історією та культурою давніх доарійських етнічних груп, що мешкали на території Ірану, питання появи арійських (індоіранських) племен на території Ірану та їхньої поступової іранізації тощо.

Питання, які поставив А.Ю. Кримський у своєму історичному нарисі (а саме таким терміном можна охарактеризувати дану наукову працю – завдяки її невеликому обсягу, дослідженню лише ряду ключових проблем еламської історії та відсутності детального й послідовного викладення історичних фактів, їхнього аналізу й характеристики), не вирішено й досі. Ці питання можна об'єднати за такими напрямками: 1) проблеми історичної географії Еламу та сусідніх країн (місцезнаходження основних історичних областей Еламу, визначення його кордонів у різні періоди історії тощо); 2) етнічні проблеми доарійської історії Ірану; 3) проблеми соціально-політичної історії та хронології Еламу і сусідніх країн. Ці питання досі не розкрито з ряду таких причин, як недостатня вивченість території Ірану археологами,

неповнота й обмеженість інформації, яку містять письмові джерела з історії Еламу та сусідніх гірських областей, що нині входять до складу Ірану; складності в розшифруванні еламських текстів через обмежену кількість білінгвістичних письмових джерел і відсутність еламо-шумерських та еламо-аккадських словників, які сприяли б значному прогресу у вивченні еламської мови, а також – відсутність близької спорідненості між еламською мовою та іншими відомими науці стародавніми та сучасними мовами [Храновський 1997, 126].

А.Ю. Кримський працював над своїм нарисом майже одночасно з виходом у світ фундаментальної праці американського еламознавця Дж. Камерона з політичної історії Еламу під назвою “History of Early Iran” (1936), написаної з використанням величезної кількості писемних джерел, які було знайдено європейськими археологами на території Хузестану та Месопотамії наприкінці XIX – на початку XX століття. Український сходознавець не мав змоги ознайомитися ні зі згаданою монографією Дж. Камерона, ні з першоджерелами, що містилися в музеях та науково-дослідницьких лабораторіях Європи та Америки. Він не був знайомий в достатній мірі ні з еламською, ні з шумерською мовами. Більшість джерел, знайдених під час згаданих розкопок, були недоступними для вченого.

Через таку обмежену кількість джерел, які належали до конкретного періоду, а саме до найдавнішого – еламського – етапу історії Ірану, вчений розробляє іншу методику – звернення до історико-географічних пам'яток постеламського, античного періоду історії Стародавнього Ірану. В них можна виявити, зокрема, дані про збереження серед мешканців Сузіанської (Хузестанської) рівнини, де було розташоване місто Суза, яке в різні періоди служило політичним та культурним центром Еламу, елементів найдавнішого господарсько-культурного типу еламців та інших давніх етнічних груп, котрі проживали у цьому регіоні. Зокрема, в першому розділі свого нарису (“Вступні уваги про Елам, про його столицю Сузу і про початкову дату еламського історичного життя”) вчений, спираючись на свідчення античного географа Страбона про сучасний йому спосіб будівництва, поширений у Сузіані з

урахуванням місцевого, дуже спекотного, клімату, робить висновок про те, що такий спосіб міг зберегтися з найдавніших часів, коли люди заселили дуже спекотну, проте родючу Сузіанську рівнину. А.Ю. Кримський пише, що "...перси, обравши Сузу за зимову столицю, взяли її як місто вже готове, із старовинними культурними звичками, залежними од місцевої природи, од її постійних економічних засобів, од клімату, тощо..."

В цьому ж розділі вчений, ознайомившись з даними книги Страбона під назвою "Географія", демонструє глибоку обізнаність у питаннях географічного положення та закономірностей розташування найдавніших центрів давньосхідної цивілізації, зокрема – міста Сузи, адже завдяки саме такому розташуванню це місто стало одним з найважливіших торгових, політичних та культурних центрів Стародавнього Сходу: "...столиця Суза (точніше Шушін, Шушан, Шушун) (власне еламська назва міста. – В.Х.) збудувалася на тому, вигідному для столиці, передгірському пункті Сузіанської рівнини, кілометрів 30–40 оддалеки од гір, де обидві головні еламські ріки Хоасп і Евлей (Керха та Карун), покинувши гори й ставши первами для палючої, але багатой рівнинної країни, зблизилися своїми руслами й допливами аж надто тісно, лиш на якихсь кілометрів 15–20 завдальшки одна од одної..."

Проте, на жаль, з питань локалізації іншої важливої гірської еламської історичної області – Аншану, місцезнаходження якого за часів А.Ю. Кримського ще було невідоме, вчений поділяв помилкову точку зору Г. Вінклера про те, що Аншан треба шукати в гірській місцевості, північніше від Сузіанської рівнини, саме там, де пізніше знаходилася Мідія і де було виявлено рельєф Дарія I на Бехістунській скелі, на якому вчені вперше в історії виявили напис згаданого царя, висічений як давньо-перською та аккадською, так і еламською мовами. А.Ю. Кримський не визнавав концепції Т. Нельдеке про те, що Аншан слід шукати не на північ, а на південний схід від Сузіани, а саме – в районі Пасаргад, що були столицею Кіра Великого, котрий, як і інші перші перські царі, називав себе "царем Аншану". Проте в 70-ті рр. XX століття саме неподалік від Пасаргад та Ширази,

в районі Тепе-Мальян було знайдено місто, яке в доарійську епоху мало назву Аншан (Анзан) [Хинц 1977, 12]. Загалом, як і за часів А.Ю. Кримського, так і дотепер, окрім Сузи і Аншану, ще не вдалося встановити місцезнаходження відомих тоді з клинописних пам'яток еламських історичних областей (таких, як Аван, Сімаш (Сімашкі), Адамдун тощо), проте в результаті археологічних розкопок, що проводилися на території південно-західного Ірану в другій половині XX століття, було знайдено раніше невідомі науці еламські міста – такі, як Хупшен [Хинц 1977, 3–15], Кабнак [Negahban 1993, 237–345] тощо.

Цінним було спостереження А.Ю. Кримського про те, що саме населення дещо ізольованого від Сузіани Аншану сприяло збереженню еламської мови та етносу протягом декількох тисяч років на території самої Сузіани, яка є продовженням Месопотамської рівнини, й мешканці Сузіани з найдавніших етапів існування еламської держави зазнали значної семітизації своєї мови та культури. Однак й досі не вирішеним є питання спорідненості еламської мови з іншими відомими науці мовами. А.Ю. Кримський наполягав на поширеній у ті часи концепції про належність еламської мови до іберійсько-кавказьких, чи, як тоді іноді говорили, "алародійських", мов, до яких відносили й картвельські. Проте теорія генетичної спорідненості еламської мови з кавказькими мовами, або ж з дравідськими, як наполягали в 70–80-ті рр. XX століття Д. Мак-Алпін та І.М. Дьяконов, не знайшла належного підтвердження. Автор цих рядків неодноразово вказував на наявність спільних еламо-дравідських граматичних формантів в урало-алтайських мовах. Прийнятною є концепція про наявність таких елементів у картвельських мовах. Тому було запропоновано пошук шляхів вирішення даної проблеми в рамках ностратичної теорії [Храновський 2006, 112–135]. Зараз цю концепцію розвиває російський дослідник кавказьких мов Г. Старостін, який навів ряд прикладів схожості між лексикою і граматичною системою еламської мови не лише з ностратичними, а й з сіно-кавказькими та афразійськими мовами, проте, на його думку, ці дані є досить фрагментарними й не дають достатніх

підстав для остаточного вирішення проблеми генетичної спорідненості еламської мови.

Описуючи соціально-економічний та політичний устрій Еламу та Дворіччя, між якими в давнину було чимало спільних рис як у соціально-економічному, так і в релігійному й культурному житті (як справедливо зазначив А.Ю. Кримський, "...історичне життя Елама іде раз-у-раз у парі з життям Дворіччя..."), вчений охарактеризував суспільний лад, що панував на цих територіях у III–II тис. до н.е., як феодальний. Деякі елементи феодалізму особливо яскраво можна помітити в Еламі у II тисячолітті до н.е., а саме – роздача державного земельного фонду у володіння та користування високопосадовців еламської держави. Проте говорити про цілковите панування феодальних відносин недоречно, оскільки "подарована" еламським царем земля могла належати розпорядникові після смерті царя хіба що за згодою нового царя, а в середньовічній Європі, де існував феодалізм у його класичному варіанті, права власності феодала на землю збігалися з політичними та юридичними правами на неї (суверенітетом), а селяни були особисто залежні від землевласників [История Древнего Востока 1983, 410–412]. Іноді ця залежність доходила, як відомо, до цілковитого закріпачення. А на Сході кріпацтва не існувало майже ніколи, хоча формально населення нерідко вважалось "рабами" правителя, що відображалось навіть в іменах жителів Дворіччя, які містили в собі слово "варад" (в Аккаді та Вавилонії) та "кук" (в Еламі). Обидва терміни в аккадській та еламській мовах означають "раб".

Невирішеним було й питання хронології історії Еламу та Дворіччя, оскільки нерідко у царських списках перших династій цих країн роки правління царів або не вказува-

лися, або якщо й вказувалися, то нерідко позначалися фантастичними цифрами в сотні або тисячі років правління перших царів "допотопних" династій. Мало чим допомогли й свідчення стародавніх астрономів про затемнення Венери на 8-му році правління царя Амміцадуки з I Вавилонської династії, до якої належав Хаммурапі. Навіть за наявності цих точних астрономічних даних між сучасниками А.Ю. Кримського точилися суперечки про період правління Хаммурапі, який визначали як 2133–2080, так і як 1955–1912 роки. І лише стараннями європейських та американських археологів у 30–40-ві рр. минулого століття, коли було виявлено синхронність правління Хаммурапі та асирійського царя Шамші-Адада, а також єгипетських фараонів, що правили в той період, було визначено, що Хаммурапі царював близько 1790–1750 рр. до н.е. [Замаровський 1983, 110]. Подібне сталося й з датуванням за часів А.Ю. Кримського походу еламського царя Кутер-Нахунте на Вавилонію – близько 2280 р. до н.е. – на основі перебільшених даних асирійських джерел про розгром еламської держави Ашшурбанипалом у 646 р. до н.е., начебто через 1635 років після нападу Кутер-Нахунте. І лише результати археологічних розкопок 2-ї половини минулого століття дали можливість датувати цю подію XII століттям до н. е. [Храновський 1997, 135].

Хоча чимало положень роботи А.Ю. Кримського вже застаріли й являють собою суто історіографічний інтерес, проте поставлені ним питання, що є невирішеними й досі, спонукають вчених до подальших пошуків, а ряд методів, запропонованих А.Ю. Кримським при дослідженні Еламу, історія якого ще досі містить багато білих плям, можуть бути цікаві для дослідників зниклих цивілізацій.

ЛІТЕРАТУРА

Замаровський В. *Спочатку був Шумер*. Київ, 1983.

История Древнего Востока. Ч. 1. Москва, 1983.

Субтельний О. *Україна. Історія*. Київ, 1992.

Хинц В. *Государство Элам*. Москва, 1977.

Храновський В. Проблеми доарійської історії Ірану в неопублікованій роботі А.Ю. Кримського "...Елам" // *Східний світ*, № 1–2, 1997.

Храновський В. *Чи існувала еламо-дравідська етнолінгвістична спільнота?* // *Східний світ*, № 4, 2006.

Negahban E.O. *Haffari-ye-Haft-Tepch va Dasht-e-Khuzestan*. Tehran, 1993.